

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

ISSN: 2146-9806 | e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 21, Sayı/Issue: 39, Yıl/Year: 2019 (Haziran/June)

**ÖMER NASUHI BİLMEN'İN ÂHİRET İNANCINI
TEMELLENDİRMEŞİ**

Omar Nasūhi Bilmen's Foundation Faith of the Hereafter

Murat AKIN

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi Ana Bilim Dalı – Assist. Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Department Islamic Theology and History of Islamic Sects, Zonguldak/Turkey

murat.akin@beun.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1276-9215>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 20/09/2018

Kabul Tarihi/Date Accepted: 12/02/2019

Yayın Tarihi/Date Published: 15/06/2019

DOI: <https://doi.org/10.17335/sakaifd.461875>

Atıf/Citation: Akin, Murat. “Ömer Nasuhi Bilmen'in Âhîret İnancını Temellendirmesi”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019): 93-116.

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Ömer Nasuhi Bilmen'in Âhret İnancını Temellendirmesi

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça beyan edilen ve İslâm inanç esasları arasında önemli bir yer teşkil eden âhirete iman prensibi, İslâm mezhepleri ve şahısları tarafından ittifakla kabul edilmekle beraber farklı argümanlarla temellendirilmiştir. Bu bağlamda Ömer Nasuhi Bilmen, âhret inancını akıl ve naklî delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Nakilden hareketle bakıldığında ölüm ve âhret kaçınılmaz bir son olarak kabul edilmiştir. Akıl açısından ise âhret hayatının varlığı imkân dâhilinde olup imkânsız bir durum olarak değerlendirilmemiştir. İmkân dâhilinde olan bir durum hakkında sahih bir nass var ise ona inanılması ise bir prensip olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan sırf naklî yolla öğrenilebilecek bir meselede sırf akıl delil istenmesi doğru bir yaklaşım olarak kabul edilmemiştir. Dolayısıyla âhirete iman, sırf naklî delil ile öğrenilebilecek bir husus olduğundan bu konuda hem akıl hem de naklî delil beraber istenmelidir. Ayrıca hikmet-i ilâhiyye, adl-i ilâhî ve kudret-i ilâhiyye açısından bakıldığında ölümden sonra bir hayatın varlığı mümkün ve caiz olarak kabul edilmiştir. Zira âhiretin olmasıyla bu dünya, bu dünyanın olmasıyla da âhret bir anlam kazanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İman, Âhret, Bilmen, Akıl, Nakil.

Omar Nasūhi Bilmen's Foundation Faith of the Hereafter

Abstract

Explicitly declared in the Qur'ân and important place among the principles of Islamic faith hereafter, with accepted by the Islamic sect on individuals based on different arguments. In this context Bilmen, tried to base his belief in the Hereafter with reason and revelation. From revelation viewed the existence of death and the hereafter is recognized as an inevitable end. From the reason point of view, the existence of the hereafter is not considered as an impossible situation. About a situation possibly if have a righty revelation, believe in that accepted as a principle. On the other hand in a matter that can only be learned through revelation, solitary reason evidence is be requested not considered o correct approach. Therefore, faith in the hereafter is a matter that can only be learned by revelation, so both reason and revelation evidence should be asked together. Also in terms of wisdom of God, justise of God and force of God considering, the existence of a life after death has been recognized as possible and permissible. Because this world gains a sense with the presence of the hereafter and so hereafter gains a sense with the presence of the this world.

[You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

Keywords: Kalâm, Faith, Hereafter, Bilmen, Reason, Revelation.

Giriş

İnsanoğlunun varlık sahasına gelmeden önce başlayan hayat serüveni, ölümlle devam etmekte ve tekrar dirilme ile sonsuza kadar sürmektedir. Bu serüveni kısaca dört aşamada değerlendirmek mümkündür. Bunların birincisi ruhun yaratılışından bedene üflenişine kadar geçen "ruh aşaması", ikincisi doğumla başlayıp ölümlle biten "dünya hayatı", üçüncüsü ölümlle başlayan ve yeniden dirilişe kadar devam edecek olan "kabir hayatı", dördüncü olarak da yeniden dirilme ile başlayan ve sonsuza kadar devam edecek olan "âhret hayatıdır."¹

1 Bekir Topaloğlu, "Âhret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 543-547.

İnsanoğlunun hayat serüveninin son aşaması olan âhiretin varlığına iman, İslâm dininin temel inanç esaslarından birisidir. Sözlükte “son, sonra olan, son gün” anlamlarına gelen âhiret, dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ölüm sonrası hayat olarak ifade edilmektedir.² Bu inanç esası Kur’ân-ı Kerîm’de birçok ayette açıkça beyan edilmiştir. (bk. el-Bakara 2/4, 62, 86, 102, 177, 232; Âli İmrân 3/56; en-Nisâ 4/39; el-Mâide 5/5, 33; el-A’râf 7/147; et-Tevbe 9/45). Aynı şekilde birçok hadiste de Hz. Peygamber, âhirete imanı İslâm dininin bir prensibi olarak bildirmektedir.³

Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’a iman ile beraber zikredilen (bk. en-Nisâ 4/39; et-Tevbe 9/45) ve inkârı Allah’ı inkâr etmekle eş değer tutulan (bk. er-Ra’d 13/5; en-Nahl 16/22) âhiret inancı, hiçbir peygamber tarafından da ihmal edilmemiştir.⁴ Peygamberler gönderildikleri topluluklara âhiret inancını telkin etmişlerdir (bk. Yûsuf 12/101; Meryem 19/30-33; Nûh 71/17-18). Bu da âhiret inancının önemini göstermektedir. Zira âhirete iman Allah’a, kitaplarına ve peygamberlerine imanun bir gereği olmaktadır.

Âhirete iman, kelâm kitaplarında da ulûhiyet ve nübüvvet konularından sonra üçüncü sırada sem’iyyât bölümünde incelenmektedir. Dolayısıyla âhiretle ilgili konular, kelâm ilminin ilgilendiği temel üç konudan birisini oluşturmaktadır. Bunu bazı âlimlerin yaptığı kelâm tanımında da görmekteyiz. Şöyle ki kelâm, “Allah’ın zât ve sıfatlarından, başlangıç ve son (mebde ve meâd) itibarıyla yaratılmışların hallerinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir.”⁵ şeklinde tanımlanmıştır. Bilmen, bu tanıma nübüvvet ve risâlete dâir hususları da eklemektedir.⁶ Buradaki “meâd” kavramı âhiret için kullanılmakta olup kelâm ilminin odaklandığı prensiplerden birisini temsil etmektedir. “Mebde” ve “meâd” kavramlarıyla ifade edilen ilk defa yaratma ve öldükten sonra dirilme, aklî ve naklî delillerle teolojik ve metafiziksel bir içerikle kelâm kitaplarında uzunca incelenmektedir. Ayrıca kelâm kitaplarında ölüm, kıyametin kopması, cennet, cehennem, kabir hayatı, hesap, kitap ve mizan gibi merhaleler âhiret konuları içerisinde ele alınmaktadır.

Kelâm ilminin tarihî sürecinde ortaya çıkan ekoller, âhirete iman prensibini ittifakla kabul etmişlerdir. Ancak âhiret hayatının merhaleleri, mahiyeti, tasviri ve keyfiyeti hakkında, özellikle de vahyin açıkça belirtmediği husus-

2 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 4: 12; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 18.

3 Buhârî, “İman”, 1; Müslim, “İman”, 1.

4 Galip Türcan, *Kur’ân’da Âhiret İnancı* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2006), 114.

5 Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Mu’cemu’t-ta’rîfât*, thk. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî (Kahire: Dâru'l-fazile, ts.), 155.

6 Ömer Nasuhi Bilmen, *Muwazzah İlmi Kelâm* (İstanbul: Ergin Kitabevi, 1959), 4.

larda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Âhîret hayatının gerçekliğinin ve gerçekleşeceğinin izah ve ispat edilmesi anlamında kullandığımız “âhîret hayatının temellendirilmesi” de farklı argümanlar ve delillerden istifade edilerek incelenmiştir. Bu bağlamda âhîret inancını temellendirilirken çeşitli fırkalar ve şahıslar nakli öncelemiş, kimileri de akli öncelemişlerdir. Bazı fırka ve şahıslar da akli ve nakli dengeleyerek âhîret inancını temellendirmeye çalışmışlardır.

Bununla beraber dünya hayatından sonra yaşanacakların ele alınıp incelendiği eskatolojik boyut, ilk dönemlerde fazla incelenmemiştir. Hatta Harizmî (ö. 387/997) âhîret inancını kelimcilerin ilgilendiği konular içerisinde zikretmez.⁷ Bunun muhtemel birçok sebebi olabilmekle beraber, ahîret hayatının nakle/vahye dayalı olarak bilinebileceği düşüncesi önde gelmektedir. Daha sonraki dönemlerde özellikle felsefî kelâm ve yeni ilm-i kelâm döneminde bu konu farklı bakış açılarıyla ele alınıp incelenmiştir. Bu bağlamda eskatolojik bakışı popüler Müslüman kültürün bakışından farklı olan, âhîret inancını hem akıl hem de nakilden hareketle temellendirmeye çalışan, bununla beraber akli izahları dikkate şayan âlimlerden biri, makalemize konu olan ülkemizin son dönemde yetiştirdiği önemli âlimlerden Ömer Nasuhi Bilmen’dir (ö. 1971).⁸ Bilmen’in kelâm sisteminde akıl ve nakil hak ettikleri ölçülerde kullanılmış ve örneklerle sunulmuştur. O, statik bir kelâm anlayışından ziyade dinamik bir kelâm anlayışı geliştirmeye çalışmıştır.⁹ Bundan olmalıdır ki Bilmen, eserlerinde sonradan ortaya çıkan çağdaş inanç problemlerine çözüm üretmeye çalışmıştır. O, aynı zamanda gelenek ve inşayı birlikte değerlendiren bir âlim prototipidir. Onun bu yönlerini, âhîret inancını temellendirirken de görmekteyiz. O, âhîrete iman konusunu işlerken akıl-nakil gibi bilgi kaynaklarına bağlılığıyla beraber, konuyla ilgili yeni perspektifler ve arayışlar içine de girmiştir.

Âhîrete imanın farz olduğunu belirten Bilmen, âhîreti “kâinatın fenâsından sonra yeniden birtakım âlemlerin vücûd sahasına geleceği ve bilcümle ölümlerin tekrar tecessüd ederek hayat bulacağı günden itibaren başlayan gayri mütenâhi bir zamandan ibarettir.” şeklinde tanımlar.¹⁰ Diğer bir eserinde de “bu dünya nihayet bulacak, bütün beşeriyet yeniden hayat bularak dünya-

7 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî, nşr. G. Van Vloten, *Mefâtihi’l-ulûm* (Lugdunı Batavorum: 1895), 22 vd.

8 Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hayatı, Eserleri, Anılar* (İstanbul: Bilmen Basımevi, 1975), 1 vd; Rahmi Yaran, “Bilmen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 162; Osman Taylan, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelâmî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2005), 1-8.

9 Ramazan Altıntaş, “Ömer Nasuhi Bilmen’in ‘Yeni İlm-i Kelâm’ Anlayışı”, *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri* (Erzurum, 26-28 Haziran 2006), ed. Muhammed Hanefi Palabıyık (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 1: 407-418.

10 Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 244.

daki amellerin mükâfatını, mücâzatını görmek için başka bir âleme gideceklerdir. İşte bu sûretle başlayacak bir yaşayış zamanına âhiret günü denir.” şeklinde tanımlamaktadır.¹¹ Bilmen, âhireti, kâinatın yok olmasından itibaren yeniden birtakım âlemlerin varlık sahasına geleceği ve bütün ölümlerin tekrar bedenleriyle birleşip hayat bulacağı günden itibaren başlayan sonsuz zaman olarak tanımlamıştır. Bilmen, dinin vasıfları içerisinde ilâhî kaynağa dayanma, peygamber ve kitapların yanı sıra âhirete iman gibi unsurların bulunmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla ona göre âhirete iman kelâmın asli konularından (mesâil/celîlü'l-keâm) olup, onu temellendirmeye yarayan diğer argümanlar ise vesâil/dakîkû'l-keâm kısmını oluşturmaktadır. O, âhirete imanı İslâm dininin temel sabitelerinden biri sayarken onun ispatı için de Kur'ân ayetlerinden kevnî olanları yeni ilm-i kelâm anlayışıyla yorumlamayı ihmal etmemiştir. Bilmen, âhirete iman başlığı altında onun müstemilatına sûra üflenilmesi, kitapların verilmesi, mîzan, sual, havz, şefaât, sırat, cennet ve cehennem, kabir hayatı gibi konuların dâhil olduğunu ifade etmektedir.¹²

Çalışmamızda âhiret inancının Bilmen tarafından nasıl temellendirildiğini incelemeyi hedeflemekteyiz. Onun *Muvazzah İlmi Kelâm, İslâm Akâidi* ve *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* eserleri başta olmak üzere diğer eserlerinden de hareketle konuyu ele almaya çalışacağız. Şunu da belirtmek isteriz ki; bizi böyle bir çalışmaya sevk eden en önemli husus, naklen sabit olan âhiret inancının, Bilmen tarafından ağırlıklı olarak aklen temellendirilmiş olmasıdır. Bu aklî temellendirme de çoğunlukla Kur'ân ayetlerine referansla yapılmaktadır.

Bilmen, kelâm ilminde kullanılan delilleri dört kısımda toplar. Bunların birincisi Kur'ân ayetleri, ikincisi hadisler, üçüncüsü İslâm müctehitlerinin icmâ ile ortaya koyduğu esaslar, dördüncüsü ise aklî delillerdir.¹³ Bilmen, bir eserinde, bu delillerden hareketle, “Âhiret inancı Kur'ân ayetleri, hadisler ve ümmetin birliği ile sabittir.” demektedir.¹⁴ Diğer bir eserinde de “Âhiret inancı hem naklî hem de aklî delillerle sabittir.” ifadelerini kullanmaktadır.¹⁵

Bilmen tarafından dört kısımda ele alınan bu deliller, bir yönüyle aklî ve naklî olmak üzere iki kısımda toplanabilir. Zira genelde deliller aklî ve naklî

11 Ömer Nasuhi Bilmen, *Dinî Bilgiler Suallî-Cevaplı* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1992), 51.

12 Bk. Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 243; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, sad. Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayın, 1997), 30; Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm Akâidi*, sad. Salih Sabri Yavuz (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015), 97; Bilmen, *Dinî Bilgiler*, 52.

13 Bilmen, *İslâm Akâidi*, 26.

14 Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 30.

15 Bilmen, *Dinî Bilgiler*, 51.

olarak iki kısımda ele alınır.¹⁶ Bu şekilde belirlenen delillere dayandırılmayan, aklî ve naklî esaslarla temellendirilmeyen bir mesele ise inanç esası olarak belirlenemez. Buradan hareketle Bilmen, âhîret inancını öncelikle naklî delillerle sonra da aklî delillerle temellendirmeye çalışmıştır.

Bilmen, Kur'ân-ı Kerîm'i ve hadisleri itikadî hükümlerin kaynağı ve birer naklî delil olarak görmektedir. İtikadî hükümler bu iki kaynaktan alınır. Bilmen, itikadî hükümlerin ispatını kendisiyle yaptığı Kur'ân ayetlerinin içeriğini aklî delillerden de saymıştır.¹⁷

1. Âhîret İnancının Naklî Delillerle Temellendirilmesi

Güvenirliği açısından bilginin kaynağı son derece önemlidir. Bundan dolayı kelâm âlimleri mârifetullahı ulaştırarak kaynakların neler olması veya olmaması gerektiğini tespit etmeye çalışmışlardır. Nihayetinde kelâm ilminde bilgiye ulaştıran kaynaklar; sağlam duyular, doğru haber ve akıl olmak üzere üç çeşit olarak kabul edilmiştir.¹⁸ Esbâb-ı ilm olarak da ifade edilen bu hususların Bilmen tarafından da aynı şekilde kabul edildiğini görmekteyiz.¹⁹

Bilmen, âhîret inancını öncelikle ilmin yollarından birisi olan haberle temellendirmeye çalışmıştır. "İçerisinde yanlışlığın veya yalanın bulunması muhtemel söz"²⁰ olarak tanımlanan haber, insanoğlunun geçmişe dair, duyuların ve aklın bilemeyeceği hususlarda daima bir bilgi kaynağı olmuştur. Öyle ki haberin bilginin kaynağı olması aklî bir zorunluluk olarak telakki edilmiştir.²¹ Zira insanlar yaşantılarına dair birçok bilgiyi haberler vasıtasıyla öğrenmektedirler.

Haberler vasıtasıyla öğrenilen bilgiler bazen aklın bilemeyeceği konulardan da olabilir. Bu yönüyle haber kaynağı, metafizik boyuta açılan bir kapı olmaktadır. Peygamberlere verilen vahiyler/haberler bu manada önem arz etmektedir. Peygamberlerin verdiği haberlerin doğruluğunun sabit olmasından dolayı, bu haberlerin kabul edilmesi gerektiği de ortaya çıkmaktadır.²²

16 Bk. Kâdî Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Tavâli'ul-envar/Kelâm Metafizîği*, trc. İlyas Çelebi - Mahmut Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 38.

17 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 12.

18 Bk. Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Kelâm'a Giriş/el-Muhassal*, trc. Hüseyin Atay (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 7.

19 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 10; Bilmen, *İslâm Akâidi*, 25.

20 Ebû'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsa el-Kelevî, *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahat ve'l-furuk'l-luğaviyye*, nşr. Adnân Derviş - Muhammed el-Misrî 2. Bs. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993), 370.

21 Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 71.

22 Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 71-72; Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 77.

İnsanoğlu günlük yaşamında doğruluğu kesin bir şekilde ispatlanmamış birçok habere inanmakta ve ona göre hayatını şekillendirmektedir. Mesela bal yemeyi çok seven bir kimsenin onu yiyeceği anda, güvendiği birisinin ona balda zehir bulunduğunu bildirmesi neticesinde, bu şahıs balı büyük ihtimalle yemez. Aynı şekilde ilaç içmeyi sevmeyen bir kimsenin hastalandığı durumda güvenilir bir doktorun ona hastalığını iyileştireceği bir ilacı tavsiyesinde o şahıs istemese de o ilacı içer. Buna karşılık peygamberlerin sözlerinin doğruluğu ise kesin olduğundan bunlara inanılması gerekmektedir. Zira bu haberler nübüvvet görevine sahip üstün şahsiyetlerin verdiği haberlerdir. Bu şahıslar ilâhî vahye muhatap olmuş ve peygamberlikleri mucizelerle ispatlanmış kişilerdir.²³ Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) ifadesiyle dünya menfaatleri uğruna onca haber tasdik edilip hayat da ona göre şekillendirilirken, birçok açıdan doğrulukları ispatlanan peygamberlerin verdiği haberlerin tasdik edilmemesi bir çelişkidir.²⁴ Diğer taraftan bizzat Allah, Peygamberlerine ve onların getirdiklerine inanılmasını şu ayetiyle emretmekte olup bunu yapmayanların sonlarının ise iyi olmayacağını bildirmektedir: "Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse derin bir sapıklığa düşmüş olur." (en-Nisa 4/136)

Bununla beraber peygamberlerden bize ulaşan haberler farklı derecelerde-dir. Bunlar mütevâtir, meşhur ve âhâd haberler şeklinde gruplara ayrılırlar. Bunlardan meşhur ve âhâd haberler zan ifade ettiklerinden kesin delil niteliğinde değillerdir.²⁵ Mütevâtir haber ise, "yalan üzerine ittifakları tasavvur edilemeyecek bir topluluğun, aklen mümkün olan bir duruma dair vermiş olduğu haberdır." Bunun inkârı mevzu bahis olmadığından delil olma niteliği taşır. Görmediğimiz ancak varlığını kabul ettiğimiz ülkelerin mevcudiyeti ve eski milletlerin varlığı hakkında verilen haberler bu türdendir.²⁶

Bilmen, haberin bilgi kaynağı olduğunu ifade etmekle Hz. Peygamber'in, âhiretin varlığına dair verdiği haberlere imanın gerekliliğini vurgulamış olmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber, âhiretin varlığını haber vermiş ve buna imanun bir inanç esası olduğunu söylemiştir. Bilmen de âhirete imanun Kur'ân-ı Kerîm'de Allah tarafından peygamberine haber verildiğine dikkat çekerek âhirete inanılması gerektiğini savunur. Bilmen'in eserlerine âhiretin varlığı bağlamında aldığı ayetlerden bazıları şunlardır: "Biz ilk yaratışta yorulduk mu? Hayır; onlar yeniden yaratılmaktan şüphe etmektedirler." (Kâf

23 Bilmen, *İslâm Akâidi*, 26.

24 Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 71-72; Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1998), 90; Bk. Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 462-470; Mehmet Malkoç, "Mâtürîdî'de Âhiret Âlemi İnancının Temellendirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi* 48/4 (Aralık 2012): 10.

25 Bilmen, *İslâm Akâidi*, 26.

26 Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 11.

50/15). “De ki: “Onları ilk defa yaratan diriltecektir. O, her türlü yaratmayı bilendir.” (Yâsîn 36/79).²⁷

Özetle; Bilmen, haberin içeriğinin güvenilirliğini haberi getirenin güvenilirliğiyle ilişkilendirerek, âhiret hayatını bildiren emîn kişiler/peygamberler olduğundan buna inanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Böylelikle doğru haberin âhiretin varlığına dair bir bilgi değeri taşıdığını kabul eden Bilmen, giriş kısmında da belirttiğimiz âhiretin müştemilatına dâhil ettiği hususların tamamını naklî delillerden hareketle temellendirir,²⁸ daha sonra aklî temellendirmeye geçer.

2. Âhiret İnancının Aklî Delillerle Temellendirilmesi

Gerek kelâm ilmi gerekse diğer ilimler açısından akıl, bilginin kaynağı olması yönüyle önemli bir konuma sahiptir. Akıl kendi başına bilgi kaynağı olma özelliğini taşıırken aynı zamanda diğer bilgi kaynaklarının kullanımında da temel teşkil etmektedir. Akıl, adeta bilgi kaynaklarının denetleyicisi olarak görev yapar. Bilmen, insanın akıl sayesinde ilim ve fen elde ettiğini, aynı şekilde nazariyât ve ilahiyâtı bununla anladığını ifade ederek bilginin kaynakları içinde akla son derece önem verir ve inanç esaslarının birçoğunu da akılla temellendirir.²⁹ Zira Kur’ân’da da birçok defa inanç esasları aklî yöntemlerle temellendirilmektedir.³⁰ İşte Bilmen’in nakille beraber akılla temellendirdiği inanç esaslarından birisi de âhiret hayatına iman esasıdır.

2.1. Âhiret Hayatı Mümkündür, İmkânsız Değildir

Âhiret hayatı, çoğunlukla akıl ve tecrübeyi aşan bir alan olduğundan Kur’ân, âhiret hayatını günlük hayatla ilişkilendirerek böyle bir hayatın olabileceğini/olabilirliğini çeşitli örneklerle insanlara sunmaktadır. Buradan hareketle âhiretin vuku bulmasını teknik açıdan aklen mümkün olarak değerlendiren Bilmen şöyle der: “Âhiret günü ile müştemilatı haddi zâtında mümkünattan olup, enbiyayı izâmın kat’i surette vuku bulan haberleriyle sabittir.”³¹ Burada her şeyden önce âhiret hayatının akla aykırı bir durum olmadığı teknik açıdan “mümkün/caiz” kavramıyla ifade edilmektedir. Bilmen’in âhiret hayatını aklî açıdan mümkün olarak değerlendirmesi onun bu konularda klasik kelâm ge-

27 Bilmen, *İslâm Akâidi*, 98-99; Bilmen, *Dinî Bilgiler*, 52.

28 Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 245 vd.

29 Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 10-11.

30 Bk. Hülya Terzioğlu, “Kur’ân’da İnanç Esaslarının Aklî Yöntemle Temellendirilmesi”, *Kelâm Araştırmaları* 10/2 (2012): 203-220.

31 Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 244.

leneğinin takipçisi olduğunu göstermektedir. Zira bir meselenin varlığını ispattan önce onun mümkün olduğunu ortaya koyma kanaati kelimcilerin genel bir tavır olarak görülmektedir.³²

Bu bağlamda üç kavramı hatırlamamız faydalı olacaktır. Bunların birincisi, aklın gerekliliğine veya kaçınılmazlığına hükmettiği vacip/gereklilik kavramı, aklın imkânsızlığına hükmettiği durum için kullanılan mümteni'/imkânsızlık kavramı ve aklın gerekliliği ve gereksizliğine dair hükmedebileceği, diğer bir ifadeyle varlığı da yokluğu da düşünülebilen durum için kullanılan mümkün/imkânlılık kavramıdır.³³ Bilmen bu kavramları ahkâm-ı akliyye kısmında vücûb-i aklî, imtinâ-i aklî ve cevâz-ı aklî olarak isimlendirir.³⁴ Bir örnek üzerinden ifade edecek olursak "iki, dördün yarısıdır" bilgisi bir gereklilik ifade etmektedir ki bu vacip olarak değerlendirilir. "İki, dörde eşittir" bilgisi aklen imkân dâhilinde olmadığından mümteni' olarak ifade edilir. Bunların dışında olabileceğine veya olmayacağına dair bilginin bulunmadığı bir durumda akıl araştırma içerisine girer veya sahih bir naklî delil aramaya başlar. Ancak bu kısım imkânsız bir durum değildir. Mesela "Kara-deniz'in bir anda süte dönüşebilmesi" imkân dâhilinde olup, mümkün olarak ifade edilir. Bu kavramların anlamları üzerinden hareketle insanların öldükten sonra dirilecek olmaları ve âhiret denilen yeni bir hayatın başlayabilecek olması mümkündür, imkânsız değildir.

Bilmen'in bu kavramlardan hareketle yaptığı izahlara bakıldığında, kelimcilerin "tecvîz doktrinine" başvurduğu görülmektedir. "Evrendeki her şeyin aynı zamanda Allah'ın bir fiili olduğu" prensibinden hareket eden "tecvîz ilkesi", evrenin özünde mümkün bir varlık olması hasebiyle, aklen muhâl olmayan her şeyin evrende gerçekleşmesinin câiz olduğunu söyler.³⁵ Allah'ın, aklen var olması mümkün olan her şeyi ne kadar büyük olursa olsun, ne kadar garip olursa olsun yoktan var etmesi caizdir. Bu bağlamda âhiret denilen bir hayatın olması veya öldükten sonra dirilmenin gerçekleşmesi mümkün bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum mümteni' olamaz. Çünkü eğer mümteni' olsaydı başlangıçta yaratılması da mümteni' olurdu ve yaratılmazdı. Zira "Muktezâ-i zât, zaman itibariyle tehallûf etmez." Yani bir şeyin yaratılması bir zamanda mümkün ise diğer bir

32 Bk. Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 462-470; Mehmet Malkoç, "Mâtürîdî'de Âhiret Âlemi İnancının Temellendirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi* 48/4 (Aralık 2012): 7-22.

33 Eşref Ali et-Tehânevî, *el-İntibâhâtü'l-müfide fi halli'l-iştibâti'l-cedâide*, trc. Nûrî'l-Beşer Muhammed Nûrî'l-Hak (Karaçi: Dârü'l-Ulûm, 1418), 57; Şaban Ali Düzgün, *Varlık ve Bilgi* (Ankara: Beyaz Kule Yayınları, 2008), 18, 22.

34 Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 80.

35 İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341), 2: 174-175; Mehmet Bulğen, "Son Dönem Osmanlı Kelamcılarının Kevnî Ayetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği", *Kelam Araştırmaları* 13/1 (2015): 82-83.

zamanda mümteni' olamaz.³⁶ Dolayısıyla insan bir defa yaratıldığına göre öldükten sonra tekrar yaratılması imkân dâhilindedir. Görüldüğü gibi öncelikle âhiretin ispatından ziyade olabilirliği savunulmuştur.

2.2. Varlığı "Mümkinât"tan Olan Bir Hususun Gerçekleşmesi Konusunda Sahih Bir "Naklî Delil" Varsa, Onun Gerçekleşeceği Kabul Edilmelidir

Bilmen, bir meselenin teknik açıdan aklen mümkün olması durumunda nassa müracaat edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunun da aklî bir çıkarım olduğunu söyler. Âhiret hayatının aklen mümkünâttan olduğunu ifade eden Bilmen, nasslar ile sabit olan caiz/mümkinâtın gerçekleşeceği konusunda şüphenin olmasını doğru görmemektedir.³⁷

Bilmen, bir mesele eğer tamamen nakil yoluyla öğrenilebilecek bir durumda ise orada yalnız aklın değil, nassın kullanılması gerektiğini savunmaktadır.³⁸ Burada "Sırf naklî olan bir hususun sübutuna, sırf aklî bir delil istenmez"³⁹ kaidesinin uygulandığını söyleyebiliriz. Mesela sadece kutsal kitaplar vasıtasıyla kendilerinden haberdar olduğumuz geçmiş peygamberlerin, meleklerin, cinlerin, kıyamet gününün, öldükten sonra dirilmenin, hesap, kitap, ceza ve mükâfatın, kısaca âhiret hayatının varlığı tamamen sem'î durumlar olduğundan bunlar hakkında yalnız aklî delil istenmemeli, hem aklî hem de naklî delil beraber istenmelidir.

Netice itibariyle akıl, âhiret hayatını imkânsız görmemektedir. Bilakis câiz ve mümkün bir durum olarak kabul etmektedir. Ayet ve hadislerin de bu meseleyi bize açık bir şekilde bildirmesi ise ona imanı gerektirmektedir. Bir yönüyle bu temellendirme nakille alakalı olduğundan bunun önceki başlıklar altına alınması gerektiği düşünülebilir. Fakat yapılan çıkarımlar ve uygulanan metot aklî olduğundan buraya almayı daha uygun gördük. Çünkü aklî olarak düşünüldüğünde tamamen sem'î olan bir mesele yalnız aklî delille ispatlanamaz. Bundan dolayı bu tür meselelerde akıl, sahih naklî delillerle irtibata geçmelidir.

2.3. Âhiret İnancının Kıyas Yöntemiyle Temellendirilmesi

Bilmen, âhiret inancını temellendirirken teknik açıdan meselenin imkân dâhilinde olduğunu belirttikten sonra, bazı örneklerle konuya açıklık getirmektedir. Zira Kur'ân, âhiretin varlığını beyan etmekle beraber onun olabilirliğini örnekler üzerinden açıklamaktadır. Bunu doğruluğu görülerek kabul edilen öncüllerden hareketle yapmaktadır.

36 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 257.

37 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 247.

38 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, 77.

39 Tehânevî, *el-İntibâhâtü'l-müfîde*, 69.

“Bir şeyi benzeri başka bir şeyle karşılaştırmak, ölçüp takdir etmek”⁴⁰ anlamında olan kıyas, bir akıl yürütmedir ki bununla bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşılmaya çalışılır. Bilmen, bu yöntemi kullanarak âhîret hayatını temellendirmeye çalışır. Bunu Kur’ân-ı Kerîm’deki ayetlerden hareketle yapar. Buradaki kıyas fikhî olmaktan ziyade bir şeyin daha önce yapılmasından hareketle benzerinin yapılmasının mümkün olduğu şeklindeki bir akıl yürütme faaliyeti olarak görülmektedir.

2.3.1. Bir Şeyin İlk Defa Var Edilebilmesinin Onun İkinci Defa Var Edilebilmesinin İmkânına Delil Olması

Akden düşünülduğünde bir fiilin var olabilme olanağı ilk kez var olmasına dayandırılabilir. İkinci adımın atılabilir olabilmesinin en önemli dayanağının ilk atılan adım olması gibi. Böylelikle insanoğlu varlık sahasında yok iken ilk defa var edilmesi onun ikinci defa da var edilebilirliğine temel teşkil etmektedir.

Yeniden diriltilmeyi ilk defa yaratmaya kıyaslayan Bilmen, bunu Hz. Peygamber ile Ubey b. Halef arasında geçen şu diyaloglara dayandırmaktadır: Buna göre Ubey b. Halef, eline çürümüş bir kemik parçası alarak Hz. Peygamber’in huzuruna gelir ve elindeki kemik parçalarını ufalayarak “Bu ufanmış çürük kemiği kim diriltecek?” der. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Onu Allah diriltecek, seni de diriltecek ve seni bu inkârından dolayı cehenneme koyacak.” şeklinde cevap verir. Bu olay üzerine daha sonra şu ayetler nazil olur: “İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi ki hemen apaçık bir hasım kesilir ve kendi yaratılışını unuttur da; ‘Çürümüş kemikleri kim diriltecek/e kim hayat verecek?’ diyerek, bize misal vermeye kalkar. De ki: Onları ilk defa yaratan diriltecektir. O, her türlü yaratmayı bilendir.” (Yâsîn 36/77-79).⁴¹

Burada öldükten sonra bir hayatın varlığı konusunda şüphe edenler, ilk yaratılışları hatırlatılıp tefekküre yönlendirilmektedirler.⁴² Zira o kemik parçaları yokken onları varlık sahasına ilk defa çıkartan kimse, onlar yok olduktan sonra onları yeniden diriltecek olan da O’dur. Dolayısıyla ilk yaratılış sonraki yaratılışlara temel dayanak olmaktadır.

Kur’ân’da âhîret hayatının varlığını, yeniden dirilmeyi ve böyle bir ortamı kabul etmeyenlere, onların ilk defa yaratılmasının hatırlatılması farklı ayetlerde tekrarlanmaktadır. Onlardan birisi de şu ayeti kerimedir: “Biz kemik ve ufanmış toprak olduğumuz zaman, yeniden mutlaka dirilecek miyiz? derler. De ki: ‘İster taş veya demir ya da kalbinizde büyüttüğünüz

40 Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 187.

41 Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 2954 .

42 Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 6: 2957.

başka bir yaratık olun, yine de dirileceksiniz.’ ‘Bizi tekrar kim diriltir?’ derler; de ki: Sizi ilk defa yaratan...” (el-İsrâ 17/49-51).

İslâm filozoflarından Kindî (ö. 260/873), Kur’ân’ın, “Çürümüş kemikleri kim diriltebilir?” sorusunu soran kâfirlere, “Onu ilk önce kim yarattıysa elbette onu tekrar O diriltir.” şeklinde verdiği cevabın, felsefî delillerden daha üstün, açık ve anlamlı olduğunu ve bu tür ayetlerin insanların ikna olmasında rehberlik ettiklerini ifade eder.⁴³ Bilmen’in de âhireti inkar edenlerin herhangi ilmî bir dayanaklarının olmadığını ifade etmesi,⁴⁴ bu ayetlere ilmî yaklaşımını ve akli birer temellendirme olarak kabul ettiğini göstermektedir.

Nihayetinde idraklere ilk yaratmanın sunulmasının sebebi, neticenin onun üzerine inşa edilmesi olarak görülmektedir. Hz. Adem’in yaratılışı veya Hz. İsa’nın babasız olarak yaratılışı hatırlatılıp, ölümden sonra yeniden dirilişin bunlardan daha kolay olduğunu beyan edilmesi de buna benzer. Dolayısıyla asıl hayret edilmesi gereken kısım ilk yaratılıştır. Buradan hareketle de yeniden/tekrar yaratılma da imkân dâhilinde kabul edilmiştir.

2.3.2. Zor Olanı Yapabilen Kolay Olanı da Yapabilir

Bilmen, yine ayetlerden esinlenerek şöyle bir çıkarımda bulunur. “Zor bir şeyi yaratan kolay olanı elbette yaratır.” Yokluktan varlık sahasına bir şeyi çıkarmak var olan bir şeyin önce cansız, sonra tekrar canlı hâle getirilmesinden zordur. Bu durumda Allah’ın bizleri öldükten sonra yeniden diriltmesi, bizler yokken bizleri yaratmasından daha kolaydır. İnsanın da ilk yaratılışı ikinci yaratılışına göre daha zordur. Bu hakikate işaret eden bir çok ayet bulunmaktadır. (bk. er-Rûm 30/27; el-Mü’min 40/57; el-Ahkâf 46/33). Bilmen, bu ayetlerin âhîret hayatını muhal görenlerin iddialarını yalanladığını, ancak onların bu hakikatten ders almadıklarını söyler.⁴⁵

Aslında yaratıcı için ilk veya sonra yaratmak birbirine eşit bir durumdur. Burada insanoğlunun anlayabilmesi için akli bir izah sunulmaktadır. O da bir şeyin ilk defa yaratılmasının ikinci defa yaratılmasından daha zor olduğudur. Veya bir şeyi yoktan var etmeye nazaran o şeyi iade etmek daha kolaydır. Burada Bilmen şöyle bir soruyu akıllara yöneltir: “Bir şeyi îcâda kâdir olan Hâlık-ı Âzam, o şeyi öldürdükten sonra tekrar iadeye kâdir olamaz mı?”. Sonra da kendisi “Elbette ki, kâdirdir amenna...” diyerek cevap verir.⁴⁶

Diğer taraftan, düşünüldüğünde göklerin, yerlerin ve okyanusların yaratılması insanın yaratılmasından daha zordur. Bunları yaratan insanı da yeniden yaratabilir. Bilmen, bunu “Gökleri ve yeri yaratan, kendilerininin

43 Ahmed Fouad el-Ehwany, “Kindî”, trc. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990): 30.

44 Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 7: 3162.

45 Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 7: 3162, 3378.

46 Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 2709; Bilmen, *Dinî Bilgiler*, 52.

benzerini yaratmaya kadir olmaz mı? Elbette olur; çünkü O, yaratan ve bilendir.“ (Yâsîn 36/81) ayetiyle temellendirir.⁴⁷ Kur'ân, kozmik âlemdeki işleyişin ve karmaşıklığın, insanın âhiret denilen bir dönemde yaratılmasına nazaran daha zor olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla zor olanı yaratan kolay olanı hayli yaratır denilmektedir.

Bu bağlamda Bilmen'e göre Kur'ân'daki kevnî ayetlerdeki temel amaç, Cenâb-ı Hakk'ın varlığını ispat, O'nun kudret ve azametini göstermektir.⁴⁸ Dolayısıyla kevnî ayetler amaç olmaktan ziyade, sabitelerin temellendirilmesinde birer araç konumundadır. İşte her an değişen kâinat içindeki hâller (vesâil), değişmeyen sabitelerin (mesâil) anlaşılmasında birer delil olmaktadır.

Bilmen, tüm bu ayetlerin insanları düşünmeye sevk ettiğini belirtir ve düşünüldükten sonra da böyle bir güce sahip olanın elbette her şeyi yok etmeye ve tekrar diriltmeye kadir olduğunu, yukarıdaki ayetlerle ve şu fermân-ı ilâhî ile temellendirir: “Göğü, kitap dürer gibi dürdüğümüz zaman, yaratmaya ilk başladığımız gibi katımızdan verilmiş bir söz olarak onu tekrar var edeceğiz. Doğrusu Biz yaparız.” (el-Enbiyâ 21/104).⁴⁹

2.3.3. Bir Şeyi Zıddına Çeviren Onu Benzerine de Çevirebilir

Bilmen, âhiret hayatının ve yeniden dirilmenin olabirliğini, çorak arazinin yeniden canlanmasına ve yaş ağaçtan ateşin çıkmasına kıyaslayarak temellendirmeye çalışır. Çorak arazinin yeniden yeşermesinin, âhiret hayatının mümkün oluşuna örnek gösterilmesi dikkat çekicidir. Zira her şey yok olup tekrar iade edilebiliyorsa insanın da öldükten sonra iade edilmesi imkân dâhilindedir.

Şöyle ki çorak halde olan bir toprağı canlandırır insanı da canlandırır. “... Yeryüzünü, ölü ve kupkuru görürsün; fakat Biz ona yağmur indirdiğimiz zaman harekete geçer, kabarrır, her güzel bitkiden çift çift yetiştirir. Bunlar, yalnız Allah'ın gerçek olduğunu, ölüleri dirilttiğini, gücünün her şeye yettiğini, şüphe götürmeyen kıyamet saatinin geleceğini, Allah'ın kabirlerde olanı dirilteceğini gösterir.” (el-Hac 22/5-7). Bir yönüyle yaşadığımız âlemde günlük hayatta sayısızca ölüm ve dirilme meydana gelmektedir. İşte Allah, mevsimsel değişiklikler ile âhiret hayatının varlığı arasında bir ilişki kurmakta ve bunu zihinlere sunmaktadır. Bu durumu Cenâb-ı Hak şöyle ifade etmektedir: “Allah'ın rahmetinin eserlerine bir bak! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl da diriltiyor. Bunları yapan (O Allah), şüphesiz ölüleri de diriltir.

47 Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 2956-2957; Ayrıca benzer aklî çıkarımlar için bk. A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993), 215-216.

48 Bulğen, “Son Dönem Osmanlı Kelamcılarının Kevnî Ayetleri Yorumlama Yöntemleri”, 79.

49 Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 4: 2187.

O her şeye kadirdir.” (er-Rûm 30/50). Bilmen, yağmurlar ile yeryüzünü hayata kavuşturan Allah’ın, insanları da öldürdükten sonra yeniden hayata döndüreceğini numune-i ibret olarak bu ayette insanlara sunduğunu bildirmektedir.⁵⁰

Aynı şekilde bir şeyi zıddına çeviren onu benzerine de çevirebilir. “Yaş ağaçtan size ateş çıkarandır. Ondan ateş yakarsınız. Gökleri ve yeri yaratan, kendilerinin benzerini yaratmaya kadir olmaz mı? Elbette olur; çünkü O, yaratan ve bilendir.” (Yâsîn 36/81). Bilmen, bu ayetteki yeşil ağaçtan ateşin çıkarılmasını, bir şeyin Allah tarafından zıddına çevrilebileceğine delil olarak sunar. Zira içinde su barındıran bir ağacın ateşe dönüşmesi insan aklına aykırı bir durum olsa da bu Allah için zor değildir. Buradan da “Bir şeyi zıddına çeviren Allah, o şeyi benzerine de çevirir.” diyerek âhiret hayatının Allah için imkânsız bir durum olamayacağını aklen izah eder.⁵¹

Benzer manada insan aklının anlayabileceği şekilde verilen örneklerden bir diğeri de şöyledir: “O, ölüden diri, diriden ölü çıkarır; yeryüzünü ölümünden sonra O canlandırır. (Ey insanlar!) işte siz de (kabrilerinizden) böyle çıkarılacaksınız.” (er-Rûm 30/19). Aslında düşünüldüğünde Allah, insanları, kuşları ve diğer canlıları birer yumurtadan vücuda getiriyor ki bu ölüden dirinin çıkartılmasına bir örnektir. Yine aynı şekilde nutfeyi insandan çıkarmaktadır. Bu da diriden ölüyü çıkarmaya bir örnektir. Bilmen, yeryüzünün hazana uğramış hâlden sonra yeniden bahara, çiçeklere ve canlılığa kavuşturulmasının bir ibret vesilesi olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla canlı varlıktan cansız varlığın, cansız varlıktan canlı varlığın meydana getirilmesi ve bu sirkülasyonun devamlı olması âhiret hayatını mümkün kılmaktadır. İşte bunu idraklerimize sunan Allah için, öldükten sonra yeniden bir hayata döndürülmemiz daha kolay olacaktır.⁵²

Gözlerimizi kâinat kitabına yönelttiğimizde birçok yeşil ağacın ve bitkinin kışın kuruyup bahar döneminde tekrar canlanarak kendilerine gelmeleri, akli açıdan öldükten sonra dirilmenin ve eski hâllere dönüşün olmasını mümkün kılmaktadır. Bütün bu örnekler, hayattan ölüme ölümden hayata geçişlerin olduğu gerçeğinden hareketle âhirette yeniden dirilmeye birer delil olarak sunulmaktadır. Ayrıca insan algısının dışında olan âhiret hayatı ile ilgili Allah’ın verdiği çarpıcı örnekler, konuyu insan idrakine yaklaştırmaktadır. Günlük hayatta görülen ve şahit olunan biyolojik serüven, insan için öldükten sonra yeniden dirilmeye benzetilmiştir.

50 Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 2725.

51 Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 2956-2957.

52 Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 2704.

2.3.4. İnsanın Uykudan Sonra Uyandırılması

Bilmen yine Kur'ân'dan hareketle insanın öldükten sonra diriltilmesini, onun uykudan uyandırılmasına kıyas yapmaktadır. Zira "uyku bir yönüyle, zayıf ve küçük bir ölüm; ölüm ise, büyük ve şiddetli bir uyku olmaktadır." Çünkü ölüm hâlinde ruh bedenden tamamen ayrılırken, uyku hâlinde "kısmen" ayrılmaktadır.⁵³ Buna şu ayet de delil getirilmektedir. "Allah, öleceklerin ölümleri anında, ölmeyeceklerin de uykuları esnasında ruhlarını alır. Ölmelerine hükmettiği kimselerinkini tutar, diğerlerini bir süreye kadar salıverir. Doğrusu bunda düşünen kimseler için dersler vardır." (ez-Zümer 39/42).

Bu ayetler ölüm ve uyku arasındaki benzerliği, yani uyanma ve ölümden sonraki diriliş arasında bulunan benzerliği açıklamaktadır. Bilmen, bu ayette âhiret hayatının gerçekleşeceğine dair misallerin yer aldığını söyler. Şöyle ki, uykuda olan insanların ruhları alınır böylelikle ruhların cesetler üzerindeki tasarrufları engellenir. Burada Allah ölümünü murat ettiğinin ruhunu iade etmez. Ancak yaşamasını murat ettiğinin ise uyanınca ruhunu ona iade eder. İşte ruhların iade edilmesi hadisesine ibret nazarıyla bakıldığında âhiret hayatının da buna benzer olacağı neticesine ulaşılır. Zira âhirette, ölen kişilerin ruhları tıpkı uykudan uyananların ruhlarının iadesi gibi bir durumla iade edilerek onlara yeni bir hayat bahşedilir. Ayrıca insanlar uyuduklarında bedenlerinden habersiz olurlar. Daha sonra uyandıklarında uykudan önceki durumlarını hatırlamaları onların öldükten sonra yeniden dirilmelerine güzel bir örnek olmaktadır.⁵⁴

Burada insanın günlük hayatında devamlı gördüğü ve tecrübe edindiği uyku gerçeğinden hareketle, görmediği ve tecrübe edinmediği yeniden bir dirilmenin ve hayatın olabileceğine ulaşma gayreti bulunmaktadır. Nasıl ki insan uykudan uyanıyorsa ölüm hâlinde de uyanması mümkündür ve imkânsız bir durum değildir.

Bilmen, benzer açıklamaları şu ayetin tefsirinde de yapmaktadır: "O'dur ki, geceleyin sizi öldürür gibi uyutur, gündüzün ne işlediğinizi bilir; sonra da belirlenmiş bir süre geçip tamamlansın diye gündüzün sizi diriltir. Yine dönüşünüz O'nadır; (ve yine) O, dünyada yaptıklarınızı size haber verecektir." (el-En'âm 6/60). Bilmen, burada Allah'ın önce insanları uyuttuğunu sonra onları dirilttiğini ve ardından dönüşün mutlaka ona

53 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1421/2000), 17: 16; Bilmen'in ruh hakkındaki görüşleri için bk. Süleyman Akkuş, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Ruh Hakkındaki Değerlendirmeleri ve Bu Değerlendirmelerin Oluşturduğu Tartışmalar", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri* (Erzurum, 26-28 Haziran 2006), ed. Muhammed Hanefi Palabıyık (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 1: 451-472.

54 Bilmen, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 3088.

olacağını bildirmesini beyan etmesinden hareketle, öldükten sonra dirilmenin ve âhîret hayatının gerçekleşeceğini açıklamaktadır.⁵⁵

2.4. Adalet Prensibinin Gereği Olarak Âhîret İnancı

İslâm inancı açısından bakıldığında âhîret yalnız bir beklenti yeri ve zamanı değildir. Aynı zamanda bu dünyaya ilişkin adalet sürecini de kapsamakta olup dünyada yapılan haksızlıklar ve her türlü zulüm için ceza makamıdır. Bu bağlamda Müslüman için âhîret bir yok oluş ve tükeniş olmayıp yeniden var olmak ve dünyada yaşananların değerlendirileceği yer ve zaman dilimi olmaktadır. Bunu Kur'ân bize şöyle haber vermektedir: "Allah'a döneceğiniz ve sonra haksızlığa uğramadan herkesin kazancının kendisine eksiksiz verileceği günden korkunuz." (el-Bakara 2/281). Zira Hz. Peygamber de risâleti boyunca yeryüzünde adaletin hâkim olmasına çalışmıştır.

Bilmen, âhîrete imanı ilâhî adaletin bir neticesi olarak kabul etmektedir. Bu dünyada görülen ve yapılan haksızlıklar âhîrette nihayete erecektir. Bu dünyada yapılan kötülükler karşılığı olan cehennemle, bu dünyada yapılan iyilikler de karşılığı olan cennetle neticelenecektir. Böylelikle Allah'ın mutlak adaleti gerçekleşmiş olacaktır.⁵⁶ Âhîret inancının ilahi adalete dayandırılarak temellendirilmesini birçok kelimacıda da görmekteyiz. Mesela bunlardan birisi olan Pezdevî, (ö. 493/1099) bu dünyada Allah'ın rızası olmamasına rağmen bazı insanlar diğer bazılarına zulmetmekte ve haksızca muamelede bulunmaktadır diyerek bu durumda mazlumun zalimden hakkını aldığı ve adaletin tecelli edeceği bir zamanın gerekli olduğunu belirtmektedir.⁵⁷

Nihai anlamda âhîret hayatının temel gerekçesi ve dayanağı bir manada adaletin tam manasıyla gerçekleşmesi olmaktadır. Çünkü bu dünyada adaletin tam manasıyla gerçekleşmesine birçok beşeri zaaf engel teşkil edebilmektedir. Bu dünyadan âhîrete haksızlıkların ve zulümlerin yanlarına kar kaldığı ve hakların alınmadığı bir halde gidenlerin varlığı bir gerçektir. İşte adalete engel zaafaların yok edildiği, tüm anlaşmazlıklar ve adaletsizliklerin giderildiği, mutlak adaletin gerçekleşeceği bir yerin olması aklî ve ahlakî⁵⁸ bir gereklilik olarak görülmektedir.

55 Bilmen, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 2: 896

56 Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 246; Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 7: 3341; Bilmen, *Dinî Bilgiler*, 51.

57 İmam Ebu Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980), 226; Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 17: 19-20.

58 Âhîret inancının ahlakî açıdan temellendirilmesi hakkında geniş bilgi için bk. İlhami Güler, *İman Ahlak İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 46; Ömer Aydın, *Kurân-ı Kerim'de İman-Ahlak İlişkisi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 115; Selim Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013), 119-120.

Dünyada adalet tam manasıyla gerçekleşmediğinden insanoğlu adaletin uygulandığı, haksızlığın yapılmadığı bir günün varlığını ister. Çünkü zalimlerin yaptıkları zulümlerin karşılığının olması bir yönüyle sünnetullah olarak kabul edilmektedir. Kur'ân'da ve Müslüman toplumunda kıyamet/âhiretin adalet ve hesap verme mefhumlarıyla birlikte tasvir edilmesi de bu gerçeğin bir başka şekilde ifadesi sayılmaktadır. Diğer taraftan iman ve salih amel sahibi olan bir kimsenin mükâfatını tam olarak alması aklen gerekli görülmektedir. Bu yönüyle âhiret tek başına düşünüldüğünde mümkün görülebilirken, dünya hayatıyla beraber düşünüldüğünde ise âhiretin varlığı bir gereklilik olarak görülmektedir.⁵⁹ Bilmen'in âhiret hayatını ilâhî adalet açısından ele alması, âhiret hayatının ahlaki yönden gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Ancak bu gereklilik bir hak ediş anlamında olmayıp Allah'ın bir lütfu ve ihsanı olarak anlaşılmaktadır.

2.5. İlâhî Kudretin Neticesi Olarak Âhiret İncancı

Bilmen, âhiret hayatının olabirirliğini, Cenâb-ı Hakk'ın kudret sıfatıyla da temellendirmektedir.⁶⁰ Yukarıda verilen örneklerin çoğunda ve başka ayetlerde Allah'ın mutlak kudret sahibi olduğu vurgulanmaktadır.⁶¹ Mutlak kudret sahibi olan her şeyi yapabildiğine göre âhiret denilen yeni bir hayatın var edilebilmesine de gücü yetebilmektedir. Kudretinin sınırı olmayan Allah için gelecekte âhiret hayatını meydana getirmesi imkânsız bir durum olmayıp, önceki yaratmasından daha kolay ve imkân dâhilindedir.⁶²

Bilmen, Allah'ın hayvanlardan ve nebâtattan olan ölüleri dilediği vakit yeniden hayata kavuşturmaya kâdir olduğundan hareketle, insanların da öldükten sonra tekrar diriltilebileceğini ve buna da Allah'ın kâdir olduğunu söylemektedir. Zira ilâhî kudrete delil olabilecek şeylerden birisi de Allah'ın semadan suyu indirerek, çorak/ölü olan toprağı diriltmesidir. Hiçbir canlılık emaresi taşımayan toprağın, gökten inen suyla canlanması Allah'ın eşsiz bir kudrete sahip olduğunu göstermektedir. İşte bu kudret sahibi olan Allah, toprağı yeniden canlandırmaya kadir olduğu gibi insanı da yeniden diriltmeye kadirdir.⁶³

Kur'ân, âhiret hayatının varlığını ifade ederken kullandığı güçlü bir kudret vurgusu dikkatleri çekmektedir. Burada kudret sıfatının sahibi olan Allah'ın dilediği şeyde tasarruf sahibi olduğu idraklere sunularak, âhirette bir hayatın var edilebilmesi de bu tasarruflar içerisinde değerlendirilmektedir. Nihayetinde ölümden sonra bir hayatın var edilmesi Allah'ın kudreti dâhilinde

59 Türcan, *Kur'ân'da Âhiret İncancı*, 108.

60 Bilmen, *Muvazzah İlmî Kelâm*, 257.

61 Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 8: 3781.

62 Bilmen, *Dinî Bilgiler*, 52; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 30.

63 Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 2725, 2847; Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 30.

olan bir husustur. Bu da akla aykırı değildir. Ayrıca bir vaatte bulunup onu yerine getirmemek, acziyet veya unutma hâline işaret olarak değerlendirilir. Cenâb-ı Hak, insanların ruhlarını aldıktan sonra onları yeniden dirilteceğini ve âhirette mükâfat veya cezalandıracağını vadedmektedir. Bu durumda eğer âhiret denilen hayat olmazsa ve bu vaatler gerçekleşmezse, o zaman O'nun acziyeti veya unutması söz konusu olabilir. Yüce Allah ise eksik sıfatlardan münezzeh olduğuna göre, o zaman bu vaadini kudret-i azametiyle gerçekleştirecektir.

Sürekli değişim ve düzen içindeki evren Allah'ın kudretinin en büyük kanıtı sayılmıştır. Evren ve evrenin kapsadığı bütün canlı ve cansız varlıklar ilâhî kudretin birer eseridir. Allah'ın kudreti açısından yaratılacak olan şeylerin büyüklüğü ve küçüklüğü açısından bir farklılık yoktur. Çünkü Allah'ın yaratmasında zorluk ve kolaylık bulunmamaktadır. Zira zorluk ve kolaylık sınırlı kudrete sahip olanlar için geçerli bir durumdur. Ancak Allah, insanların anlayabilecekleri şekilde misaller vererek her türlü yaratmanın O'nun için güç olmadığını ve bir şeyin benzerinin yaratmasında da aklen bir engel bulunmadığını beyan etmektedir. Netice itibarıyla âhiret, Allah'ın bazı sıfatlarının tecelli ettiği/edeceği bir zaman/mekan olduğu üzerinde durulmaktadır.

2.6. İlahî Hikmet Açısından Âhiret İnancı

Hükmetmek, yargıda bulunmak, iyileştirmek amacıyla düzeltmek anlamlarına gelen hikmet kavramı, Allah'a nispet edilince “eşyayı bilmesi ve onu en sağlam ve kusursuz bir şekilde yaratması” anlamında kullanılmaktadır.⁶⁴ Hikmetin zıddı ise sefeh veya abestir. Varlıkları bütün incelikleriyle bilen ve sağlam bir şekilde yaratan Allah, asıl hikmet sahibi olanıdır. Matürîdî, hikmet kavramını Allah'a izafe ettiğinde bunun sınır ve boyutlarını dünya ve âhireti içine alacak şekilde geniş tutmaktadır. Zira akıl sahibi insanoğlunun yalnız bu dünyayı düşünmesi veya hayatın bu dünyadan ibaret olduğunu düşünmesi hikmete aykırı görülmektedir. Çünkü âhireti olmayan dünya anlamsızlaşmakta ve insanın yaratılış gayesi makes bulmamaktadır. Bir yönüyle dünya, âhiretin var olmasıyla anlam bulmaktadır.⁶⁵ Diğer bir ifade ile âhiret hayatının gerekliliği şu an yaşanan dünya hayatının yetersizliğine veya insanı tatmin etmekten uzak olmasına dayanmaktadır.⁶⁶ Bu yetersizlik ve tatminsizliğin giderilmesi de âhiret hayatını lüzumlu kılmaktadır.

Matürîdî geleneğini benimseyen Bilmen, Allah'ın yarattığı her şeyde hikmetin olduğunu söyleyerek, âhiret hayatının varlığını bu dünyanın

64 Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, 80-81.

65 Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, 123, 166, 175.

66 Çağfer Karadaş, *İslâm Düşüncesinde Âhiret* (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 19.

yaratılışındaki hikmetlerden birisi olarak değerlendirilmektedir. Başta insanın kendisi olmak üzere bu dünya ve içindekiler boşuna yaratılmamış olmalıdır. Bunu kâinattaki her zerrede bulunan hikmet desteklemektedir.⁶⁷

Aklî açıdan âhiretin varlığı, kâinattaki canlı ve cansız varlıkların yaratılışındaki hikmetle temellendirilmektedir. (bk. el-Enbiyâ 21/116; el-Ankebût 29/44; Sâd 38/27). Şöyle ki Allah'ın yaratmasında sefeh ve abeslik olmadığından, kâinat ve içindekilerin yaratılıp belli bir süre sonra da tamamıyla/kalıcı olarak/bir daha var edilmemek/yaratılmamak üzere yok olmalarını beklemek akla uymamaktadır. Dolayısıyla âhireti inkâr etmede kâinatın yaratıcısına hikmetsizliği izafe etme bulunmaktadır. Bilmen bu fikrini, "Göğü, yeri ve ikisinin arasında bulunanları beyhude yere yaratmadık. Bu, küfre düşenlerin zannıdır. Artık küfre düşmüş olanlara ateşten azîm bir helak vardır." (Sâd 38/27) ayetiyle temellendirmektedir.⁶⁸ Bu ayet, göğün, yerin ve ikisi arasındakilerin boşuna yaratılmadığını belirterek böyle düşünmenin de yanlış ve hikmet-i ilâhiyeye aykırı bir düşünce olduğunu göstermektedir. Nihayetinde mükemmel bir şekilde yaratılan kâinat ve içindekilerin muazzam birer gayeleri bulunmaktadır. İnsan da kâinat içerisinden bir varlık olduğuna göre onun da bir gayesi bulunmaktadır.⁶⁹ Bu dünyanın boşuna yaratıldığını düşünenler bir yönüyle âhiret hayatını inkâr etmiş olmaktadır. Allah ise böyle düşünceye ve inanca sahip olanları uyarmaktadır.

Nihayetinde biz insanların fiil ve eylemlerinde bile bir sebep sonuç bağlantısı aranırken, Yüce Yaratıcı'nın fiillerinde bir hikmetin olmamasını düşünmek aklî açıdan doğru karşılanmamaktadır. İşte dünya ve içindekilerin var olmalarındaki hikmet ise âhiret hayatıyla bir netlik kazanacaktır.

Sonuç

Bilmen'e göre âhiret konusunun aklî ve naklî olmak üzere iki yönü vardır. İnsan vücudunun ve içinde yaşadığımız kâinatın fâni olduğunu, öldükten sonra tekrar dirilmenin de imkân dâhilinde bulunduğunu kabul etmek konunun aklî yönünü oluşturmaktadır. Kıyametin nasıl kopacağı ve âhiret hayatının nasıl başlayıp devam edeceği gibi hususlar ise konunun naklî yönünü oluşturur. Bilmen, popüler Müslüman kültürün çoğunlukla yalnız nakille şekillendirdiği eskatolojik bakışı, hem nakille hem de akılla şekillendirmektedir.

67 Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, 34.

68 Bilmen'in ilgili bahisteki ifadeleri, "Bütün bu insanlar, ve sair nice yaratılmış şeyler, boş yere mi yaratılmıştır? Muvakkat bir zaman için yaşayıp da sonra, büsbütün mahvolsunlar diye mi bu kadar mükemmel surette vücade getirilmişlerdir? . Hayır, hayır. Böyle bir iddiaya insanın vicdanı isyan eder, buna her zerrede görülen hikmet eseri muarız bulunur." Şeklinde dir. Bk. Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 3033.

69 Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, 6: 3033.

Kur'ân'da idraklere sunulan fizikî delillerden hareketle ölümden sonra dirilmenin imkânı üzerinde duran Bilmen, insanın ilk ve örneksiz bir şekilde yaratılışını, âhiret hayatı için bir kanıt olarak kabul etmektedir. İnsanı yokluktan varlığa çıkararak Allah, bedenler toprakta dağıldıktan sonra onları yeniden diriltecektir. İnsanlar ilk başta nasıl yaratılmışsa, daha sonra da aynı şekilde âhiret şartlarına uygun tarzda yaratılacaktır. Allah'ın ilk yaratmadaki kudreti buna delildir. Bu durum, kudreti sonsuz ve sınırsız olan için, geceden sonra gündüzü, kıştan sonra baharı, uykudan sonra uyanıklığı ve ıslak/yaş olandan ateşi meydana getirmek kadar kolaydır.

Bununla beraber ahlâkî bir yaklaşımla da insanoğluna dünya hayatından sonra başka bir hayatın varlığı, yine Kur'ân'dan hareketle hatırlatılmaktadır. Dünya, insanoğlu için yeni bir âlemde karşılığının alınacağı tohumların ekim sahası, âhiret de bu tohumların karşılığının alındığı yer olarak tanıtılmaktadır. Diğer bir açıdan da âhiret, Allah'ın rahmet ve gazabı gibi sıfatlarının tecelli edeceği bir yer olmaktadır. Bu yerin/hayatın/âhiretin var edilmesine de herhangi bir engel bulunmamaktadır.

Diğer taraftan hikmet-i ilâhiyye ve adl-i ilâhî açısından, kâinat ve içindekilerin yaratılışı lüzumsuz ve boş bir iş değildir. Bunların bir gayesi ve yapılan eylemlerin de bir karşılığı olmalıdır. İşte bu bağlamda âhiret hayatı, yaşadığımız dünyanın varlığıyla, dünyamız da âhiretin varlığıyla anlam kazanmaktadır. Nihayetinde öldükten sonra yeniden dirilme ve yeni bir hayatın olması naklen sabit, aklen mümkün ve gerekli olduğu farklı delillerle temellendirilmiştir.

Kaynakça

- Akkuş, Süleyman. "Ömer Nasuhi Bilmen'in Ruh Hakkındaki Değerlendirmeleri ve Bu Değerlendirmelerin Oluşturduğu Tartışmalar", Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri (Erzurum, 26-28 Haziran 2006). ed. Muhammed Hanefi Palabıyık. 451-472. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- Altıntaş, Ramazan. "Ömer Nasuhi Bilmen'in "Yeni İlm-i Kelâm" Anlayışı". Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu Bildirileri (Erzurum, 26-28 Haziran 2006). Ed. Muhammed Hanefi Palabıyık. 407-418. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- Aydın, Ömer. Kurân-ı Kerîm'de İman-Ahlak İlişkisi. İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
- Beyzâvî, Kâdî Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. Tavâli'ul-envar/Kelâm Metafiziği. Trc. İlyas Çelebi - Mahmut Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Bilmen, Ahmet Selim. Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı, Eserleri, Anılar. İstanbul: Bilmen Basımevi, 1975.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Muvazzah İlmî Kelâm. İstanbul: Ergin Kitabevi, 1959.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri. İstanbul: Bilmen Yayinevi, ts.

- Bilmen, Ömer Nasuhi. Dinî Bilgiler Sualli-Cevaplı. İstanbul: Bilmen Yayınevi,1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Büyük İslâm İlmihali. Sad. Ali Fikri Yavuz. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayın, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. İslâm Akâidi. Sad. Salih Sabri Yavuz. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015.
- Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. Sahîhü'l-Buhârî. İstanbul: ts.
- Bulğen, Mehmet. "Son Dönem Osmanlı Kelamcılarının Kevnî Ayetleri Yorumlama Yöntemleri Üzerine: Ömer Nasuhi Bilmen Örneği". Kalam Araştırmaları 13/1 (2015): 61-89.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. Mu'cemu't-ta'rîfât. Thk. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî. Kahire: Dârü'l-fazile, ts.
- Düzgün, Şaban Ali. Varlık ve Bilgi. Ankara: Beyaz Kule Yayınları, 2008.
- Ehwany, Ahmed Fouad. "Kindî". Trc. Emrullah Yüksel. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9 (1990): 22-39.
- Güler, İlhami. İman Ahlâk İlişkisi. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib. nşr. G. Van Vloten, Mefâtihi'l-ulûm. Lugdunı Batavorum: 1895.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. Lisânü'l-Arab. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İzmirli, İsmail Hakkı. Yeni İlm-i Kelâm. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341.
- Karadaş, Çağfer. İslâm Düşüncesinde Âhîret. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsa. el-Külliyât: Mu'cem fi'l-mustalahat ve'l-furuk'l-luğaviyye. nşr. Adnân Derviş - Muhammed el-Mısrî 2. Bs. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1413/1993.
- Kılavuz, A. Saim. Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993.
- Malkoç, Mehmet. "Mâtürîdî'de Âhîret Âlemi İnançının Temellendirilmesi". Diyanet İlmî Dergi 48/4 (Aralık 2012): 7-22.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Kitabü't-Tevhid. Thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî. Sahîhu Müslim. İstanbul: b.y., ts.
- Özarslan, Selim. İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013.
- Özcan, Hanifi. Mâtürîdî'de Bilgi Problemi. İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn. Kelâm'a Giriş/el-Muhassal. Trc. Hüseyin Atay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn. Mefâtihi'l-ğayb. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000.
- Taylan, Osman. Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelâmî Görüşleri. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2005.
- Tehânevî, Eşref Ali. el-İntibâhâtü'l-müfide fi halli'l-iştibâti'l-cedîde. Trc. Nûrû'l-Beşer Muhammed Nûrû'l-Hak. Karaçi: Dârü'l-Ulûm,1418.
- Terzioğlu, Hülya. "Kur'ân'da İnanç Esaslarının Aklî Yöntemle Temellendirilmesi". Kalam Araştırmaları 10/2 (2012): 203-220.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. Kelâm Terimleri Sözlüğü. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

- Topaloğlu, Bekir. "Âhiret". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1: 543-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Türcan, Galip. Kur'ân'da Âhiret İnancı. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2006.
- Yaran, Rahmi. "Bilmen". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6: 162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Omar Nasūhi Bilmen's Foundation Faith of the Hereafter

(Extended Abstract)

Schools of kalām have accepted the principle of faith of hereafter. But they have had disagreement on the stage, nature, description and arbitrariness of hereafter, especially on the issue that the revelation does not explicitly state the life of hereafter. Besides, they have benefited from different arguments and evidences to ground their ideas about the life of hereafter. While the belief of hereafter was grounded, some various sects and individuals have prioritized the revelation and some other have prioritized the reason. Besides some others tried to ground the belief in the hereafter by balancing human reason and revelation.

Omar Nasūhi Bilmen (d. 1971), an important scholar and written many works in the field of the kalām and one of the most important scholars of Turkey, lived in the period of the new kalām movement. In his works, he examines the basic principles of belief with different dimensions and gives an importance to the belief of hereafter. Thus, we aimed in our work to analyze the basic belief in hereafter and how it is addressed by Bilmen.

In his system of kalām, reason and revelation are used thoroughly and presented with examples. He also has tried to find solutions to contemporary belief problems. He is a scholar who has evaluated construction and tradition together. We also see these aspects when he bases his belief of hereafter. When he is processing the subject he also searches for new perspectives together with its connection with reason and revelation.

Firstly, he tries to base the belief of hereafter on revelation/foretell. Sometimes the information that is learned through the news cannot be known by reason alone. From this aspect, the source of the news is a gateway to the metaphysical dimension. Bilmen emphasizes the point that the notifiers of the hereafter are the reliable people (the Prophets). Thus he associates the content of the reliability of the news with the reliability of the reporter. Besides to him, the sense of the cosmological verses from the Qur'ān is to prove the existence of God and show His greatness and power. Thus, the verses of the Qur'ān are the tools in the foundation of basic constants rather than being the object. As a result, the changes at any moment of the states in universe are more evidence to understand the constant. Bilmen, points out that this leads people to think . For example, one of the cosmological verses states that "[T]he Day when We will fold the heaven like the folding of a [written] sheet for the records. As We began the first creation, We will repeat it. [That is] a promise binding upon Us. Indeed, We will do it." (Al-Anbiyā 21/104). Bilmen concludes that the one who has such a power can destroy everything and is also able to resurrect them again.

Later on, Bilmen explains the issue in terms of reason which is the source of knowledge for kalām and other sciences. Yet, while reason is the source of knowledge by itself, it also forms the basis to use other sources of knowledge.

From this point of view, according to him, to think that God creates anything plausible out of nothing no matter how big and bizzare they are is lawful. In this context, the existence of life called hereafter or resurrection after death seem as situations which realization of them is possible. Bilmen, clarifies the issue with some examples after he grounds on the view of technical point from the possibility of the hereafter. Yet the Qur'ān declares and explains the possibility of the hereafter with samples.

With the research that we have done, to Bilmen, there are two dimensions of the hereafter; reason and revelation. The fact that to accept that the universe we live in is mortality and that it is also possible to resurrect after death forms the dimension of reason. However, issues like how the doomsday will take place and how the life in the hereafter will begin and continue, constitute the narrative/revelational aspect of the subject. The popular Muslim belief of eschatology is mostly formed only with revelation. However Bilmen formalizes it (the eschatological perspective) with reason and revelation together.

Relying on the possibility of resurrection after death with the physical evidence offered in the Qur'ān, Bilmen accepts the creation of the first and exemplary human as an evidence for the life of hereafter. He exemplifies this with the notion that the one who creates the human body out of nothing will resurrect their bodies after they are decayed on the ground. Thus, the human body will later be recreated for the life of hereafter with suitable condition. God's power to create out of nothing is an evidence for this. This is very easy to create for the one/God whose power is endless and limitless and who is also able to create such contrast as the light after night, the spring after the winter, wakefulness after sleep, and the fire from the wet.

With all these, while the morality of this issue is taken into account, in the Qur'ānic verses it is reminded several times that there would be hereafter after this world and human beings would be judged according to their moral conducts in this world. For the human being, the world is like a cropped area for the seeds and the life of hereafter is the place that will give the return for these seeds. There is not any obstacle to create this new life (the life hereafter). The fact that Bilmen approaches the hereafter with the divine justice shows also us that the life of hereafter is necessary from the moral aspect. Nevertheless, this necessity should not be seen a deservedness but should be understood as a gift from God.

Lastly, while Bilmen considers this issue from the wisdom perspective, it is reasonably wrong to think that there is no wisdom in God's acts even human beings' actions includes some cause-effect connection. As a result, the wisdom in the existence of the world and its contents will be clarified with the life of hereafter.